

The Genealogy of “Qisar” Narrations in “Tuhaf Aleuqul”

Hajar Banaei¹
Sayyed Mahdi Lotfi²

Abstract

The book “The Tuhaf Aleuqul Aan Al Alrasul” (PBUH) by Hassan al-Bannah al-Harrani contains short and long narrations “Tiwal w Qisar” of the Prophet (PBUH) to Imam Hassan Askari (AS), the main feature of which is a cut in the document (sanad). In addition to the cut in the document (sanad), according to the author, the wise sentences similar to the narrations of the Imams (as) have also been quoted in this book and the author has attributed them to the Imams (as). Citing these words to the Imams (as) clarifies the necessity of retrieving this group of narrations and their genealogy in order to determine their status. For this reason, in this article, 638 short narrations (Qisar) of Imam Ali (AS) to Imam Hassan Askari (AS) in the Tuhaf Aleuqul have been examined. The findings of this study show that there is no conclusive evidence in the attribution of 12 narrations from the total narrations of “Qisar” in the Tuhaf Aleuqul to the Imams (as). Some of these expressions are in the form of wisdoms of sages, poets, ascetics or have been recorded by unknown narrators in other sources. Others are historical narrations or proverbs attributed to the Imam (as). Also, more than 14% of the narrations do not have a background in the available sources and have been quoted for the first time in the Tuhaf Aleuqul. The present article, in a descriptive method, seeks to trace the historical origins of the narrations of the Tuhaf Aleuqul.

Keywords

Tuhaf al_uqul, Short Narrations (Qisar), Long Narrations (Tiwal), Genealogy of Narrations, Rare Narrations (Nawadir).

Citation: Banaei, H., Lotfi, M (2020) The Genealogy of “Qisar” Narrations in “Tuhaf Aleuqul”. Bi-quarterly Scientific Journal of Studies on Understanding Hadith. Vol. 6, No. 2 (Serial. 12), pp. 125-143. (In Persian)

1. Ph.D Student in Quranic and Hadith Sciences, University of Isfahan.

Email: banaei.hajar@gmail.com

2. Responsible Author, Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, University of Isfahan. Email: m.lotfi@ltr.ui.ac.ir

Received on: 27/01/2020

Accepted on: 11/03/2020

تبارشناسی روایات قصار تحف العقول

هاجر بنائی^۱
سید مهدی لطفی^۲

چکیده

کتاب تحف العقول عن آل الرسول (ص) اثر حسن بن شعبه حرانی در بردارنده روایات طوال و قصار رسول خدا (ص) تا امام حسن عسکری (ع) است که مشخصه اصلی آن‌ها ارسال در سند است. افزون بر ارسال اسانید، مطابق تصریح مؤلف، جملات حکیمانه هم‌سنخ با روایات ائمه (ع) نیز در این کتاب نقل شده و مؤلف آن‌ها را به ائمه (ع) نسبت داده است. استناد این اقوال به ائمه (ع)، ضرورت بازبایی این دسته از روایات و تبارشناسی آن‌ها در جهت تعیین وضعیت آن‌ها را روشن می‌سازد. به همین منظور در این مقاله ۶۳۸ روایت قصار حضرت علی (ع) تا امام حسن عسکری (ع) در تحف العقول جمله به جمله بررسی شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد در انتساب دوازده روایت از مجموع روایات قصار تحف العقول به ائمه (ع) شواهد متقنی وجود ندارد. بعضی از این عبارات در قالب حکمت‌هایی از حکما، شاعران، زاهدان است یا از سوی راوی مجهول در دیگر مصادر ثبت شده است. بعضی دیگر نیز، نقل تاریخی یا ضرب‌المثلی است که به امام (ع) نسبت داده شده است. همچنین بیش از ۱۴ درصد روایات، پیشینه‌ای در منابع موجود ندارند و برای اولین بار در تحف العقول نقل شده‌اند. مقاله حاضر به روش توصیفی در صدد ریشه‌یابی تاریخی روایات تحف العقول است.

کلیدواژه‌ها

تحف العقول، روایات قصار، روایات طوال، تبارشناسی روایات، نوادر.

استناد: بنائی، هاجر؛ لطفی، سید مهدی (۱۳۹۹). تبارشناسی روایات قصار تحف العقول، دوفصلنامه علمی مطالعات فهم حدیث، ۶ (۲)، پیاپی ۱۲، صص ۱۲۵-۱۴۳.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان. banaei.hajar@gmail.com
 ۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول). m.lotfi@ltr.ui.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۰۷ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۲/۲۱

۱. طرح مسأله

کتاب «تحف العقول عن آل الرسول (ص)» یکی از منابع روایی اخلاقی شیعه اثر ابومحمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی حلبی، از راویان حدیث در قرن چهارم هجری است (امین، ۱۴۰۴ق، ۵: ۱۸۵). وی از معاصران شیخ صدوق و بنابر برخی نقل‌ها (حر عاملی، ۱۴۱۸ق، ۱: ۳۴؛ حر عاملی، بی‌تا، ۲: ۷۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۱: ۱، سبحانی، بی‌تا، ۴: ۱۵۰) از مشایخ شیخ مفید (۱۴۱۳ق) به شمار می‌آید (ایزدی‌فر و دیگران، ۱۳۹۵ش، ۳۰). درباره کتاب و شخصیت مؤلف آن بحث و گفتگویی صورت گرفته است، در آثار متقدم رجالی شیعه همچون رجال نجاشی و رجال و فهرست شیخ طوسی از ابن شعبه حرانی و کتاب وی اثری نیست؛ اما علمایی همچون شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه (۱۴۰۹ق، ۳۰: ۱۵۶) و أمل الآمل (بی‌تا، ۲: ۷۴)، شوشتری در مجالس المؤمنین (بی‌تا، ۱: ۳۸۳) و مامقانی در تنقیح المقال (۱۴۲۳ق، ۱: ۲۹۳) ابن شعبه را ستوده‌اند.

در مقابل بعضی نیز معتقدند ابن شعبه مؤلف ادعایی کتاب تحف العقول، به هیچ روی شناخته شده نیست و معلوم نیست متعلق به چه دوره‌ای بوده است. دلیل استواری نیز بر انتساب این کتاب به او در کتاب‌های رجالی و حدیثی وجود ندارد. نویسنده در مقدمه تحف العقول به گونه‌ای از قدمای شیعه تعبیر کرده است که نشان می‌دهد نباید او، خود از دوره‌ای مانند سده چهارم باشد (نک: حرانی، ۱۳۶۳ش، ۳-۴). نوع تعبیر او درباره کتابش (همان، ۳)، به روشنی گواه آن است که زمان حیات نویسنده سده ششم هجری به بعد است (انصاری قمی، ۱۳۹۶ش، ۲۲۰)؛ به طور مثال وی در مقدمه کتاب خود از تعبیر «علماء الشیعه» استفاده کرده است (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۳). این تعبیر برای اولین بار در قرن پنجم توسط حسین بن عبدالوهاب در عیون المعجزات به کار رفته است (بی‌تا، ۴۳).

علاوه بر مؤلف، وضعیت روایات آن نیز قابل تأمل است. علی‌رغم اعتبار روایات این کتاب در نزد مؤلف آن (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۳)، روایات آن مرسل است. برخی از فقها روایات این کتاب را به دلیل ارسال در سند، نمی‌پذیرند که از جمله این افراد می‌توان از شیخ حسن کاشف الغطاء (۱۴۲۲ق، ۲۵)، امام خمینی (۱۳۷۶ش، ۳: ۵۱) و شهید صدر (۱۴۲۰ق، ۹: ۲۵) یاد کرد.

حرانی در کتابش از رسول خدا (ص) و اهل بیت (ع) به جز حضرت فاطمه (س) و حضرت مهدی (عج) روایت نقل کرده است. هر بخش از روایات شامل دوزیر شاخه روایات طوال و روایات قصار است. همچنین فصل‌های پایانی کتاب شامل مناجات خدای عزوجل با حضرت موسی و حضرت عیسی، مواعظ حضرت عیسی (ع) و وصیت

مفضل بن عمر به شیعیان است. مؤلف در مقدمه کتاب تصریح کرده است در کنار سخنان معصومین (ع) پاره‌ای از سخنان دیگر افراد را که به نوعی با روایات قرابت داشته، نقل کرده است (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۳)؛ ولی به جای ذکر گوینده سخنان مذکور، آن را به ائمه (ع) نسبت داده است. عملکرد وی در استناد سخن غیر معصوم به معصوم حاکی از رویکرد تساهلی مؤلف به روایات است. از این رو تبارشناسی روایات نقل شده در این کتاب امری ضروری به نظر می‌رسد. این امر علاوه بر روشن ساختن وضعیت انتساب آن‌ها، منابع احتمالی مورد استفاده مؤلف را نیز مشخص می‌سازد. در پژوهش حاضر، همه روایات قصار حضرت علی (ع) تا امام حسن عسکری (ع)؛ یعنی ۶۳۸ روایت جمله به جمله بررسی شده و ریشه‌شناسی تاریخی یا تبارشناسی شده است. از میان ۶۳۸ روایت قصار این کتاب، دوازده روایت آن در منابع دیگر به غیر معصوم نسبت داده شده است. این روایات در همان دسته‌ای جای می‌گیرند که مؤلف، آن‌ها را به معصوم استناد داده است.

کتاب تحف العقول به چند صورت در مقالات و پایان‌نامه‌ها مورد توجه محققان قرار گرفته است. بعضی در پژوهش‌های خود به مؤلف توجه کرده‌اند: شایسته‌نژاد (۱۳۹۰) در مقاله «جایگاه تحف العقول در منابع روایی شیعه» کوشیده است تا اتهامات وارد بر چهره حرانی را زدوده و با استناد به سخن مؤلف، علو متن، برخی شواهد و گفتار علمای متأخر، در جهت احیای منزلت کتاب تحف العقول گامی بردارد. ایزدی‌فر و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی اعتبار تحف العقول» دیدگاه‌های متفاوت درباره اعتبار تحف العقول را مورد بررسی قرار داده‌اند. ایشان حرانی را موثق دانسته و روایات فقهی او را نیز معتبر و حجت می‌دانند. افزون بر این، علی بصیرت (۱۳۹۷) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «اندیشه‌نامه کلامی ابن شعبه حرانی» اندیشه او را مورد بررسی قرار داده و دوران حیات فکری ابن شعبه را به دو دوره تقسیم کرده است و درباره ایشان می‌فرماید وی در زمان نگارش تحف العقول به مذهب نصیری گرایش نداشته و بعد از آن؛ یعنی هنگام نگارش حقایق اسرارالدین به مذهب نصیری می‌گراید.

عده دیگری از محققان به پژوهش پیرامون متن تحف العقول پرداخته‌اند: حسین پسندیده در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مقایسه‌ای عهدنامه‌ی مالک اشتر در سه کتاب نهج البلاغه، تحف العقول و نهایه العرب» عهدنامه را به هدف کشف اختلاف متون و کمک به دستیابی متنی متقن و استوار مورد بررسی قرار داده است. وی نتیجه گرفته این سه منبع، رابطه عموم و خصوص مطلق ندارند و مؤلفان از منابع جداگانه‌ای در

نقل عهدنامه استفاده کرده‌اند. زهرا رحیمی (۱۳۹۶) پایان‌نامه «بررسی سندی و دلالتی روایات امام علی (ع) در کتاب تحف العقول در خصوص صبر، تقوا و حسن خلق» را نگاشته است.

خلود حزبائی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه «نقد و بررسی احادیث امام صادق (ع) (از وصیت عبدالله بن جنبد تا صفت خروج از ایمان) حرانی» را از لحاظ متن، سند و رجال ارزیابی کرده و معتقد است بسیاری از این روایات در منابع دست اول و معتبر حدیثی یافت نشده و تنها در منابع محدودی از متأخران و معاصران شیعه نقل شده است؛ اما به دلیل مطابقت احادیث با آموزه‌های قرآنی و معارف اسلامی، فصاحت، بلاغت و دور بودن از الفاظ رکیک، معتبر و حجت است. رجب اخلاقی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه «بررسی و نقد مبانی و مصادیق قاعده «الاجاره احد معایش العباد» به ابعاد اجاره پرداخته است و قاعده مذکور را منتج از روایت امام جواد (ع) در تحف العقول (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۳۳۱) می‌داند. همچنین طیبه سپاسی در پایان‌نامه «ترجمه و تحقیق حدیث جوامع الاشراف از امام رضا (ع) و بررسی احکام فقهی مستفاد از آن» روایت منقول از امام (ع) (همان، ۴۱۵-۴۲۳) را ترجمه و احکام فقهی مستفاد از آن را شرح داده است.

صالحی انصاری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه «بررسی و نقد احادیث پیامبر (ص) در کتاب تحف العقول (سند و رجال و منبع‌شناسی، ترجمه و شرح احادیث)» روایات قصار پیامبر اکرم (ص) را به لحاظ سند و وضعیت راویان را مورد بررسی قرار داده و شرح کوتاهی بر روایات ایشان نگاشته است. بر اساس پژوهش صورت‌گرفته حدوداً ده روایت از میان روایات پیامبر (ص) در هیچ‌یک از منابع فریقین وجود ندارد. به دلیل پژوهش انجام‌شده بر روایات قصار پیامبر اکرم (ص) در تحف العقول، در پژوهش حاضر روایات حضرت علی (ع) تا امام حسن عسکری (ع) تبارشناسی شده و روایات رسول خدا (ص) مورد بررسی قرار نگرفته است. در تبارشناسی روایات منبع روایی مؤلف، شناسایی شده و روایاتی که فاقد پیشینه معتبر در منابع روایی شیعه است، شناسایی می‌شود.

۲. ویژگی‌های سندی روایات قصار تحف العقول

حرانی روایات کتابش را بدون ذکر سلسله سند و در غالب موارد تنها با ذکر «و قال ع» نقل کرده است. وی علت این امر را اختصار و ایجاز دانسته و خاطر نشان کرده است که علاوه بر روایات امامان معصوم، خبرهای غریب یا موجه همگون با روایات ائمه را نیز آورده است. تبارشناسی روایات نشان می‌دهد افزون بر نقل جملاتی همگون با روایات

ائمه در روایات قصار تحف العقول و نسبت آن به ائمه، برخی روایات برای اولین بار در این کتاب نقل شده‌اند و فاقد هرگونه سند و منبع هستند. این روایات نیز خود دو سرنوشت متفاوت دارند. دسته‌ای از این روایات پس از ذکر در تحف العقول در منابع متأخر و معاصر راه‌یافته‌اند و دسته‌ای فقط در همین کتاب باقی مانده‌اند. در این مقاله پس از تبارشناسی روایات قصار حضرت علی (ع) تا امام حسن عسکری (ع)، آن دسته از روایاتی را که برای آن منبع یا مصدر غیر روایی و اعتبار آن ثابت نمی‌شود ذیل عنوان «انتساب به غیر معصومین» تبیین می‌کنیم و روایاتی را که برای آن مصدر و منبعی وجود ندارد با عنوان «نوادر» ذکر خواهیم کرد. بدین منظور تک‌تک جملات هر روایت را با کلیدواژه‌های متفاوت در منابع شیعه و اهل سنت رصد کرده‌ایم.^۱

شایان ذکر است، علاوه بر روایات فوق، روایات دیگری نیز در کتاب تحف العقول وجود دارد که صرفاً در منابع روایی اهل سنت نقل شده است و اثری از آن‌ها در منابع شیعی نیست یا چند قرن قبل از نقل در منابع شیعه، در منابع اهل سنت آمده است. همچنین روایات دیگری در تحف العقول وجود دارد که در منابع دیگر هم به امام معصوم نسبت داده شده و هم به غیر معصوم منسوب است. چنین شرایطی پذیرش روایت از جانب امام معصوم (ع) را با تردید روبرو می‌کند. این دسته از روایات به دلیل خروج موضوعی از بحث مقاله، بررسی نکرده‌ایم.

۱-۲. انتساب روایات قصار تحف العقول به غیر معصومین در منابع دیگر

براساس نتایج بررسی‌ها برخی از روایات قصار منقول از ائمه در تحف العقول ریشه غیر روایی دارند؛ یعنی در منابع دیگر از غیر معصومین نقل شده است، در نتیجه به اعتبار این روایات آسیب می‌زنند. با این حال این وضعیت درباره روایات همه ائمه صدق نمی‌کند؛ ذیل کلمات قصار امام سجاد (ع)، امام کاظم (ع) و امام جواد (ع) روایاتی که در منابع دیگر به غیر از ائمه منتسب شود، وجود ندارد و ذیل روایات امام باقر (ع) فقط بخشی از یک روایت این وضعیت را دارد. در ادامه سخنانی را که ذیل روایات هر امام آمده است، تبیین خواهیم کرد.

۱. جستجوی روایات در منابع شیعه به وسیله نرم‌افزار جامع‌الاحیاء و در منابع اهل سنت، در نرم‌افزار اهل بیت صورت گرفته است. استفاده از منابع غیر روایی اهل سنت، فقط در مواردی مورد توجه قرار گرفته که نقل مذکور در کتاب تحف العقول، در منابع شیعه و منابع روایی اهل سنت موجود نباشد. چنانچه روایت در هیچ‌یک از منابع در دو نرم‌افزار مذکور موجود نبود، از نرم‌افزار مکتبه الشاملة استفاده شده است.

۱. عباراتی در تحف العقول به عنوان کلام حضرت علی (ع) نقل شده است، در واقع سخنانی است که به ایشان نسبت داده شده است. عبارت «الْعِلْمُ قَائِدٌ وَ الْعَمَلُ سَائِقٌ وَ النَّفْسُ حَرْوُنٌ» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۰۸) در تنبیه الخواطر از قول حکما نقل شده است (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰ ق، ۲: ۵۳).

در بررسی صحت انتساب این سخن باید گفت یکی از این دو منبع در انتساب این سخن به گوینده دچار اشتباه شده اند. از آنجا که سخنان حضرت (ع) در میان شیعیان شهرت فراوانی داشته است، بعید است که ورام در قرن ششم کلام حضرت علی (ع) را به دیگری انتساب دهد؛ از این رو بر اساس تصریح ابن شعبه مبنی بر نقل مطالبی شبیه روایات، فرض دیگری قوت می گیرد که به دلیل تساهل مؤلف تحف العقول در نقل مطالب اخلاقی، کلام حکما در زمره سخنان حضرت (ع) جای گرفته است. شاهد دیگری که بر این فرض وجود دارد تفاوت مضمون روایت حضرت محمد (ص) در مجازات النبویه درباره سه مؤلفه «علم»، «عمل» و «نفس» است (رضی، ۱۴۲۲ ق، ۱۹۶) که حاکی از اختلاف دیدگاه حکما با سخنان امامان معصوم (ع) است.

روایت دیگری ناظر به «مقایسه سخی و بخیل» در تحف العقول (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۱۴) آمده است که در العقل و فضله (ابن ابی الدنیا، ۱۴۱۳ ق، ۳۳) و شعب الایمان (بیهقی، ۱۴۱۰ ق، ۲: ۴۰۷) از بشر بن الحارث الحافی نقل شده است. بلاذری نیز این سخن را از طریق شیب بن شیبه ابن المقفع از اکثم بن صیفی نقل کرده است که البته نقل وی با نقل موجود در تحف العقول تفاوت هایی دارد (بلاذری، ۱۴۱۰ ق، ۱۲: ۳۰۵). به نظر می رسد عبارت مذکور نقلی تاریخی است که در تحف العقول دچار تصحیف^۱ شده است.

۲. حسن بن شعبه روایاتی به امام حسن مجتبی (ع) نسبت داده است که در منابع دیگر از غیر معصوم (ع) نقل کرده اند. روایت مربوط به «روش انتخاب دوست و برادر و شیوه برادری با وی» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۳۳) دقیقاً با همین الفاظ در الإخوان به عنوان جمله ای حکیمانه با سند «حدثنی أبو عبد الرحمن البصری، عن أیبه، أن رجلاً - من عبد القیس - قال لابنه» نقل شده است (ابن ابی الدنیا، بی تا، ۱۳۳). همچنین روایت دال بر «درخواست موعظه مردی از امام» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۳۶) نیز حکایتی درباره عبدالملک بن مروان است که أحمد بن مروان بن محمد الدینوری (د. ۳۳۳ ق) نقل کرده

۱. «الْعِلْمُ زَائِدٌ، وَ الْعَدْلُ سَائِقٌ، وَ النَّفْسُ حَرْوُنٌ».

۲. تغییر در ضبط کلمات به چیزی که به آن مناسبت دارد و غیر عمدی صورت گرفته است که در اثر خطای دیداری یا شنیداری ایجاد می شود (صدر، ۱۳۵۴ ق، ۳۰۴-۳۰۵).

است و با ذکر سند و زیاده و نقصان در متن در المجالسه و جواهر العلم آمده است (۱۴۲۳ق، ۱: ۲۵۳). ابن ابی الحدید نیز همین حکایت را با سند مرسل مانند دینوری با زیاده دیگری آورده است.

۳. در میان روایات قصار امام حسین (ع) در تحف العقول سخنی آمده است که علاوه بر اضطراب متنی با تاریخ قطعی سازگار نیست. حرانی عنوان متن مذکور را «نامه‌ای از جانب امام حسین (ع) خطاب به «عبدالله بن عباس هنگام حرکت به سوی یمن» گزارش کرده است (حرانی، ۱۳۶۳، ۲۴۶)؛^۱ حال آن‌که در متن نامه، حرکت ابن عباس به سمت طائف گزارش شده است. جستجوی این روایت در منابع، ما را به صدور نامه از جانب محمد بن حنفیه رهنمون می‌سازد. در أمالی مفید، نامه از جانب محمد بن حنفیه خطاب به ابن عباس در طائف صادر شده است که نسبت به تحف العقول دارای زیاده و تحریف است. همچنین متن أمالی پاسخ ابن عباس را هم در بردارد و سند روایت نیز ذکر شده است (مفید، ۱۴۱۳ق، ۳۴۷-۳۴۸). محقق کتاب تحف العقول نیز با توجه به زمان صدور که در ابتدای روایت ذکر شده است، صدور این روایت را از جانب امام حسین (ع) امکان‌پذیر نمی‌داند.

۳. پیگیری این موضوع در منابع تاریخی نشان می‌دهد که حضرت علی (ع)، عبیدالله بن عباس را در سال ۳۶ به‌عنوان فرماندار در یمن منسوب کرده است (طبری، بی‌تا، ۳: ۱۹ و ۴۶۲) و ابن زبیر، عبدالله بن عباس را به طائف تبعید کرده است (یعقوبی، بی‌تا، ۱: ۲۱۳). در سال ۶۴ق ابن زبیر کعبه را ویران کرده و عبدالله بن عباس را نیز به طائف فرستاد (ابن عبدالبر، بی‌تا، ۱: ۲۷۴). وی تا سال ۶۸ در همان جازیزت و در هفتاد سالگی وفات کرد. محمد بن حنفیه بر وی نماز خواند و او را در طائف دفن کرد (ابن عبدالبر، بی‌تا، ۱: ۲۷۴ و ۲۸۴؛ یعقوبی، بی‌تا، ۱: ۲۱۳-۲۱۴)؛ بنابراین نمی‌توان پذیرفت که چنین نامه‌ای از سوی امام حسین (ع) نگاشته شده باشد.

۴. بعضی از روایاتی که ذیل روایات قصار امام صادق (ع) و امام رضا (ع) آمده، کلامی است که به ایشان نسبت داده شده و در منابع دیگر از افراد دیگری نقل شده است یا راوی آن معلوم نیست. ابن شعبه در بخش روایات قصار امام صادق (ع) چهار ویژگی اخلاقی به انبیاء نسبت داده است (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۳۷۵) که در معدن الجواهر همراه با ذکر چهار ویژگی دیگر از راوی مجهولی «رؤی» نقل شده است (کراچکی، ۱۳۵۳ش، ۶۴).

۱. «و كَتَبَ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ حِينَ سَيَّرَهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الزُّبَيْرِ إِلَى الْيَمَنِ أَمَا بَعْدُ بَلَّغَنِي أَنَّ ابْنَ الزُّبَيْرِ سَيَّرَكَ إِلَى الطَّائِفِ ...».

همچنین وی جملاتی را نقل کرده است که بر بدست آمدن خوشی‌ها از میان سختی‌ها و کدورت‌ها و نشستن به امید فردایی بهتر، موجب از دست دادن فرصت است دلالت دارد (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۳۸۱)؛ درحالی‌که این جملات با اختلاف اندکی در الفاظ، قرن هفتم در معجم الادباء ذیل باب کلثوم بن عمرو العتابی الشاعر نقل شده است (حموی، ۱۴۰۰ ق، ۱۷: ۲۶). ذیل روایات قصار امام رضا (ع) نیز آمده است: «به امام رضا (ع) عرض شد: چگونه صبح کردی؟ امام (ع) فرمود: با عمری کاسته شده و کرداری ثبت شده و درحالی‌که مرگ بر گردن ما و دوزخ از پی ماست و نمی‌دانیم با ما چکار خواهند کرد» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۴۶)؛ در صورتی‌که همین کلمات طوسی در امالی از ربیع بن خثیم نقل کرده است (۱۴۱۴ ق، ۶۴۰).

۵. اولین روایت از روایات قصار امام علی النقی (ع) (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۸۱) در قرن ششم در باب مستطرفات السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی با سند «رَوَايَهُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَبَّاسِ الْجَوْهَرِيِّ وَرَوَاهُ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرِ الْجَمِيرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مِنْ مَسَائِلِ أَيُّوبَ بْنِ نُوحٍ» نقل شده است. ابن ادریس باب مستطرفات را به کلام مشایخ و مصنفین اختصاص داده است (۱۴۱۰ ق، ۳: ۵۱۰). همچنین روایتی که در آن «دنیا، سرای آزمایش برای ثواب آخرت» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۶۳) معرفی می‌شود در تنبیه الخواطر (ورام‌بن‌ابی‌فراس، ۱۴۱۰ ق، ۱: ۷۵) و ربیع الأبرار (زمخشری، ۱۴۱۲ ق، ۱: ۴۷) از آنس نقل شده است.

۶. حرانی گاهی کلامی را به امام حسن عسکری (ع) نسبت داده است که در منابع روایی و منابع غیر روایی از امام (ع) نقل نشده است. روایت اول «تواضع» را «نعمتی که مورد حسادت قرار نمی‌گیرد» می‌داند (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۸۹) که جستجوی این روایت ما را به مصدر غیر روایی و منبع احتمالی مورد استفاده حرانی رهنمون می‌سازد. این کلام ابتدا در قرن ششم در قالب سؤالی از بوذرجمهر در ربیع الأبرار (زمخشری، ۱۴۱۲ ق، ۴: ۱۸۳) و تنبیه الخواطر (ابن‌ابی‌فراس، ۱۴۱۰ ق، ۱: ۱۸۸) نقل شده و در قرن هفتم به صورت ضرب‌المثل: «وَكَانَ يُقَالُ» در شرح نهج البلاغه آمده است (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق، ۱: ۱۹۶). نقل ابن‌ابی‌الحدید همانند نقل حرانی در تحف العقول است. روایت دوم نیز جمله‌ای است که «کینه‌توزان را کم‌آسایش‌ترین مردم معرفی می‌کند» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۸۸). این عبارت در جمهره الامثال ذیل باب «قَوْلُهُمْ رِضَا النَّاسِ غَايَةٌ لَا تَبْلُغُ» آمده است (عسکری، ۱۳۸۴ ق، ۱: ۴۹۳).

۷. روایات قصار منقول از امام باقر (ع) وضعیت نسبتاً مناسبی دارد و تنها بخشی از

یک روایت در منابع دیگر به دیگران منسوب است، فراز اول روایت «آثار وضعی زبان» که به امام باقر (ع) منتسب شده، کلامی از ابوذر است^۱ (کلینی، ۱۴۲۹ق، ۳: ۲۹۷) که حرانی با دس در روایت نام ابوذر را حذف کرده و کلام را مستقیماً از امام (ع) نقل کرده است (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۲۹۸).

همانطور که به تفصیل درباره هر روایت بیان شد، وجود هر کدام از این روایات از غیر معصومین در منابع دیگر نشان می‌دهد که انتساب این سخنان به ائمه (ع) دشوار است و بر اساس منابع کنونی نمی‌توان این روایات را به عنوان روایت ائمه (ع) پذیرفت. این روایات می‌تواند مصداق کلامی باشد که حرانی در مقدمه کتاب خود به آن اشاره کرده و آن را خبرهای غریب یا موجه همگون خوانده است (همان، ۳).

۲-۲. نوادر در روایات قصار تحف العقول

روایاتی در تحف العقول وجود دارد که فاقد پیشینه و منبع و مصدر هستند و برای نخستین بار در این کتاب نقل شده‌اند. این روایات خود دو گروه‌اند؛ گروه اول ناظر به روایاتی است که در منابع متقدم نیامده است؛ اما از طریق تحف العقول به برخی از منابع متأخر و معاصر راه یافته است. گروه دوم ناظر به روایاتی است که تنها در تحف العقول وجود دارد. هر دو گروه از این روایات را به عنوان نوادر تحف العقول ذکر خواهیم کرد. یادآور می‌شود این روایات فقط در بحار الانوار موجود است که مجلسی همه روایات قصار هر امام را به طور پیوسته به نقل از تحف العقول آورده است. به طور مثال روایات قصار حضرت علی (ع) در تحف العقول را ذیل باب «مَا جُمِعَ مِنْ جَوَامِعِ كَلِمِ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ» نقل کرده (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ۷۵: ۳۶-۵۸)؛ ولی در دیگر مجلدات کتاب خود نیاورده است؛ لذا نقل روایات به این صورت در بحار الانوار به عنوان نقل در منابع متأخر در نظر نمی‌گیریم. در ادامه هر دو دسته روایات نوادر به ترتیب ائمه (ع) خواهد آمد.

۱. دسته اول نوادر تحف العقول، یعنی روایاتی که در منابع متقدم ذکر نشده است؛ اما به منابع معاصر راه یافته است:

در بین روایات حضرت علی (ع)، پنج روایت ناظر به «بازداشتن نفس از چهار چیز» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۲۰۶)،^۲ «زیاد ندانستن عمل خیر و قلیل ندانستن گناه» (همان، ۲۱۱)،^۱ «وَقَالَ عَ إِنَّ هَذَا اللِّسَانَ مِفْتَاحُ كُلِّ خَيْرٍ وَ شَرٍّ فَيَبْغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يَخْتِمَ عَلَى لِسَانِهِ كَمَا يَخْتِمُ عَلَى ذَهَبِهِ وَ فِضَّتِهِ».

۲. حرانی این عبارت را در کلمات قصار حضرت (ع) دو بار ذکر کرده است (۱۳۶۳ش، ۲۰۶ و ۲۲۲).

«ذلیل محسوب شدن هر انسان تحت قدرت» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۱۵)، «پایدار کردن معرفت معبود در نفس» (همان، ۲۲۳)، «خوردن از راه دین» (همان، ۲۲۳). در این دسته جای می‌گیرند. این روایات از بین منابع متأخر و معاصر تنها در الحیاه نقل شده است (به ترتیب رک: حکیمی، ۱۳۸۰ ش، ۵: ۴۹۴؛ ۱: ۲۰۲، ۵۳۰، ۶۷۷؛ ۲: ۵۱۴، ۵۳۲).^۱

روایت دال بر «چهار نوع برادری و نحوه تعامل با هر برادر» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۴۵) نیز در منابع متقدم ذکر نشده و در منابع متأخر هم فقط در مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۹: ۱۵۳-۱۵۴) نقل شده است. همچنین برخی از عبارات روایتی درباره «حب دنیا» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۱۵) همین شرایط را دارد. در این روایت به جز جمله «حُبِّ الدُّنْيَا فَأَنَّهَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» که در الکافی نقل شده است (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ۳: ۳۳۹) دیگر جملات آن در هیچ‌یک از منابع متقدم موجود نیست.^۲ روایتی از امام باقر (ع) درباره «چستی مروت»^۳ نقل شده است. ابن مرزبان دو جمله ابتدایی روایت را به نقل از حسن بصری آورده است (ابن مرزبان، ۱۴۲۰ ق، ۱: ۱۰۰)؛ اما دیگر جملاتش در منابع متقدم موجود نیست (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۹۳). به بیان دیگر فقط بخشی از روایت در دسته اول نوادر قرار می‌گیرد.^۴

حرانی در روایات قصار امام صادق (ع)، شانزده روایت نقل کرده است که برای آن هیچ مصدري در منابع متقدم وجود ندارد و از کتاب تحف العقول به منابع متأخر و معاصر راه‌یافته است. روایات مبنی بر «عصبانی کردن برادر دینی برای سنجش سلامت نفس وی» (همان، ۳۵۷)، «به دوستی برگزیدن فرد پس از سه بار خشمگین کردن وی» (همان، ۳۵۷) برای اولین بار در کتاب تحف العقول نقل شده است. همچنین روایات «تاریخ ولادت حضرت عیسی ع» (همان، ۳۵۷)، «کندن کوه از جای آسانتر از کندن دل از موضعی» (همان، ۳۵۸)، «شرایط محقق شدن صفت عدل در انسان»^۵ (همان، ۳۶۵)، «شش توصیه به مفضل برای ابلاغ به شیعیان» (همان، ۳۶۷)، «حقیقت ایمان

۱. برای جستجوی منابع روایی فقط از نرم‌افزار جامع الاحادیث استفاده کرده ایم؛ لذا ارجاعی به میزان الحکمه صورت نگرفته است.

۲. روایت در الحیاه (حکیمی، ۱۳۸۰، ۴: ۱۱۱) نقل شده است.

۳. «وَقَالَ عَ يَوْمًا لِمَنْ حَضَرَهُ مَا الْمُرُوءَةُ فَتَكَلَّمُوا فَقَالَ ع الْمُرُوءَةُ أَنْ لَا تَطْمَعَ فَتَذَلَّ وَ تَسْأَلَ فَتُقْبَلَ وَ لَا تَبْخَلَ فَتُسْتَمَّ وَ لَا تَجْهَلَ فَتُخْصَمَ فُقَيْلٌ وَ مَنْ يَقْدِرْ عَلَيَّ ذَلِكَ فَقَالَ ع مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ كَالنَّاطِرِ فِي الْحَدَقَةِ وَ الْمَسْكِ فِي الطَّيْبِ وَ كَالْخَلِيفَةِ فِي يَوْمِكُمْ هَذَا فِي الْقَدْرِ».

۴. این روایت در مستدرک الوسائل (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۸: ۲۴) آمده است.

۵. «وَسُئِلَ عَنِ صِفَةِ الْعَدْلِ مِنَ الرَّجُلِ فَقَالَ ع إِذَا غَضَّ طَرْفَهُ عَنِ الْمَحَارِمِ وَ لِسَانَهُ عَنِ الْمَائِمِ وَ كَفَّهُ عَنِ الْمُظَالِمِ».

در دوست داشتن و دشمن داشتن افراد به خاطر خداست» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۳۶۹)، «حداقل سن در میان‌سالی و کهن‌سالی» (همان، ۳۷۰)، «خمشگین کردن و غمگین کردن برادر، عامل از دست دادن او و شکستن حرمت وی» (همان، ۳۷۰) نیز در شمار روایاتی است که برای اولین بار در تحف‌العقول آمده ذکر می‌شود. روایات «انواع حسادت» (همان، ۳۷۱)، «راه رفتن با عجله عامل از بین رفتن ارزش مؤمن» (همان، ۳۷۱)، «زیادی در حرام‌خواری عامل نابود کردن رزق» (همان، ۳۷۲)، «توصیه به تفکر و تذکر هنگام غفلت فراموشکاران» (همان، ۳۷۳)، «نیاز مخلوقات دلیل بر یگانه بودن خدا» (همان، ۳۷۷)، «عوامل طولانی شدن عمر، سبک شدن بار گناهان و مشهور شدن» (همان، ۳۷۸)، «قیاس اشتباه یونس در برتری پذیرش ولایت ائمه نسبت به همه دنیا» (همان، ۳۸۰-۳۷۹) و «رسیدن به مقام حمید و دخول در بهشت، پاداش نجات دیگران از حیرت» (همان، ۳۸۲) دیگر روایاتی است که در این دسته قرار می‌گیرد.^۱

در بعضی از روایات امام صادق (ع) نیز فقط برای بخشی از روایت، منبع و مصدر موجود است؛ اما برای بخشی دیگر از روایت مصدری بدست نمی‌آید. روایت مبنی بر «ویژگی‌های برخی از بندگان» (همان، ۳۷۶)^۲ دارای این وضعیت است. همچنین جمله‌ای که «صفح جمیل» را معنا می‌کند (همان، ۳۶۹) و محور مربوط به «سیادت حاتم طائی» از روایت دیگری (همان، ۳۷۳) در هیچ‌یک از منابع متقدم نیامده است. روایت دیگری هم راجع به «ایمان و تقوا» نقل شده است (همان، ۳۷۲-۳۷۳) که تنها بخشی از آن در الکافی از امام رضا (ع) آمده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ۳: ۱۳۳).

از میان این روایات امام کاظم (ع) روایت مربوط به «مواجهه امام با مرد روستایی بدچهره و درخواست کمک از وی» در منابع متقدم ذکر نشده است؛ اما در منابع معاصر وجود دارد (حکیمی، ۱۳۸۰ ش، ۵: ۱۹۹).

۱. روایات به ترتیب در عوالم العلوم (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ۲۰: ۷۰۴، ۷۹۰، ۷۹۶)، الحیة (حکیمی، ۱۳۸۰ ش، ۱: ۱۵۸ و ۱۷۰) و عوالم العلوم (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ۲۰: ۷۰۹، ۷۱۵) نقل شده است. وصیت مفضل علاوه بر عوالم العلوم (همان، ۲۰: ۶۲۶ و ۷۴۷)، در الحیة (حکیمی، ۱۳۸۰ ش، ۱: ۵۸۷) و مکاتیب‌الائمه (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق، ۴: ۲۲۹) نیز نقل شده است. روایت «حداقل سن در میان‌سالی و کهن‌سالی» در وسائل‌الشیعه (حرعاملی، ۱۴۰۴ق، ۷: ۳۰۲ و ۳۳۴) و هدایة‌الامة (همان، ۱۴۱۴ق، ۳: ۲۳۴) آمده است. روایات بعد در عوالم العلوم (بحرانی، ۱۴۱۳ق، ۲۰: ۷۰۶، ۸۲۶، ۷۶۶، ۸۱۱، ۸۵۲، ۸۲۴، ۸۱۵، ۸۲۷، ۶۶۴) نقل شده است.

۲. محور اول روایت می‌تواند تحریفی از کلام حکماء به نقل از حضرت علی (ع) در معانی‌الخبار باشد (صدوق، ۱۳۶۲ ش، ۲: ۴۲۶-۴۲۷). افزون بر این در تحف‌العقول در دسته‌ی سخنان رسول خدا (ص) آمده است (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۵۲). محور دوم در هیچ‌یک از منابع متقدم نیامده است.

از ۴۸ روایت امام رضا (ع)، سه روایت در منابع متقدم وجود ندارد و در دسته اول نوادر قرار می‌گیرد. روایت ناظر به «زیاده‌خواهی، زیاده‌گویی نیز می‌طلبد» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۴۲) و «گفتگوی بین معمر بن خلاد و امام (ع)» (همان، ۴۴۲) در هیچ‌یک از منابع متقدم ذکر نشده است. افزون بر این حرانی روایتی از امام (ع) نقل می‌کند که در آن بوسیدن دست دیگری نهی کرده و آن را مانند نماز گزاردن برای وی تلقی کرده است (همان، ۴۵۰)؛^۲ در صورتی که روایت مشابه آن حاکی از مجاز نبودن بوسیدن دست و سر افراد به جز رسول خدا (ص) است یا هر که ایشان اراده کنند (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ۳: ۴۷۲). بعضی از جملات در برخی روایات نیز در هیچ‌یک از منابع روایی متقدم به دست نیامد. همچنین روایت ناظر بر «نوشتن بسملة و انشاء الله برای یادداشت کردن نیازها» در این دسته است (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۴۸). در روایتی دیگر نیز امام رضا (ع) خطاب به علی بن شعیب «بهترین و بدترین مردم را به خوش‌زیستن و نزیستن دیگران با وی توصیف می‌کنند»، سپس به «بهره‌گیری از نعمت‌ها» توصیه می‌کنند (همان، ۴۴۸). این عبارات از روایت را در منابع متقدم نمی‌توان یافت.^۳

سه روایت منقول از امام جواد (ع) در گروه اول روایات نوادر قرار می‌گیرد. اولین روایتی که از امام جواد (ع) در تحف العقول آمده و درباره «سفارش‌های اخلاقی به مردی است که از امام (ع) خواستار سفارش به خویش شده است» در گروه اول روایات نوادر قرار می‌گیرد (همان، ۴۵۵). روایت دوم، درباره «مفهوم صمد» (همان، ۴۵۶) است. در این روایت تنها جمله «الَّذِي لَا جَوْفَ لَهُ» در بعضی از منابع روایی در ضمن یک روایت طولانی یافت می‌شود (به طور مثال رک: کوفی، ۱۴۱۰ ق، ۶۱۷ و صدوق، ۱۴۱۰ ق، ۹۰ و ۹۳). روایت سوم هم بعد از همین روایت در تحف العقول آمده و درباره «بزرگ‌دانستن برکت روز ازدواج دختر مأمون» است (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۴۵۶).^۴

در روایات منقول از حضرت علی بن محمد (ع)، شش روایت در هیچ‌یک از منابع متقدم نیامده است. روایات دال بر «اصلاح اندیشه صحابی توسط امام (ع) در شوم دانستن روز» (همان، ۴۸۲-۴۸۳)، «عواقب ایمن دانستن خود از مکر خدا و آثار آگاهی

۱. «وَقَالَ لَهُ مُعَمَّرُ بْنُ خَلَادٍ عَجَّلَ اللَّهُ فَرَجَكَ فَقَالَ ع يَا مُعَمَّرُ ذَلِكَ فَرَجُكُمْ أَنْتُمْ فَأَمَّا أَنَا فَوَ اللَّهُ مَا هُوَ إِلَّا مَزُودٌ فِيهِ كَفٌّ سَوِيْقٌ مَحْتُمٌ بِخَاتِمٍ».
۲. این سه روایت در منابع متأخر و معاصر به ترتیب در کتب الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ۲۶: ۲۸۲)، الحیة (حکیمی، ۱۳۸۰ ش، ۲: ۴۴) و مستدرک الوسائل (نوری، ۱۴۰۸ ق، ۹: ۷۲) نقل شده است.
۳. حکیمی این روایت از تحف العقول را در کتاب خود نقل کرده است (۱۳۸۰ ش، ۶: ۶۸۰).
۴. این روایات به ترتیب در منابع الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ۲۶: ۲۸۳) و عوالم العلوم و المعارف (بحرانی، ۱۴۱۳ ق، ۲۳: ۲۱۰ و ۳۰۶) آمده است.

و استدلال داشتن در خداپرستی» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۴۸۳)، «خربزه عامل جذام» (همان، ۴۸۳)، «خوشبختی بیشتر شاکر با شکر نعمت» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۴۸۳)، «تأثیر حلم ظالم بر بخشیده شدن وی و تأثیر سفاهت صاحب حق در از بین رفتن حق او» (همان، ۴۸۳) و «اطاعت تمام از دوست واقعی» (همان، ۴۸۳) به ترتیب روایات شماره ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۲ و ۱۳ هستند که در هیچ‌یک از منابع متقدم نشانی از آن بدست نیامد.^۱

در بخش روایات امام حسن عسکری (ع) چهار روایت در گروه اول روایات نوادری قرار می‌گیرد. روایت اول د «انگشتر به دست چپ کردن در زمان غیبت» (همان، ۴۸۸) است که حتی شیخ حرعاملی آن را در تضاد با روایات دیگر می‌بیند و سعی در جمع بین این روایت با روایات دیگر یا تأویل آن دارد (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ۵: ۸۱). روایت ناظر به «تعدی در طهارت» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۴۸۹) نیز در هیچ‌یک از منابع متقدم وجود ندارد. مفاهیم «تریت نادان و ترک عادت معتاد معجزه است» (همان، ۴۸۹) و «احاطه شدن بلاها توسط نعمت‌ها» (همان، ۴۸۹) روایت‌های دیگری است که در هیچ‌یک از منابع متقدم ذکر نشده است.^۲

۲. دسته دوم روایات نوادری نه تنها در هیچ‌یک از منابع متقدم یافت نمی‌شود؛ بلکه به منابع متأخر یا معاصر نیز راه نیافته است. در ادامه این روایات را به ترتیب هر امام می‌آوریم:

در چند بخش روایات قصار امام علی (ع) این دسته از روایات وجود دارد. چنین شرایطی را در صفحات آخر روایات قصار منقول از ایشان، بیشتر می‌توان شاهد بود؛ به طوری که شماری از روایات به طور متوالی در هیچ منبعی موجود نیست.

روایات دال بر «صبر، کلید پیروزی» (همان، ۲۰۷)، «حب وطن، عامل آبادانی» (همان، ۲۰۷)،^۳ «انتقام گرفتن به ناحق» (همان، ۲۰۷)، «عوامل بزرگی شأن و مقام و عوامل تباه ساختن بزرگی و عظمت» (همان، ۲۱۵)، «آثار پوشیدن لباس علم» (همان، ۲۱۵)، «تعجب از عملکرد انسان نسبت به روزی مقدر» (همان، ۲۱۵)، «توصیه‌های امام به کمیل» (همان، ۲۱۷-۲۱۸)، «مدارا نکردن با انسان شایسته مدارا، نشانه‌ی عدم

۱. روایات به ترتیب در وسائل الشیعه (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ۷: ۵۰۸)، الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ۲۶: ۲۸۴)، و وسائل الشیعه (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ۲۵: ۱۷۶) و الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ۲۶: ۲۸۴، ۲۰۴) نقل شده است.

۲. روایات دوم و سوم و چهارم در الوافی (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ۲۶: ۲۸۵-۲۸۶) نقل شده است.

۳. لیشی (۱۳۷۶ش، ۴۸۱) و تمیمی آمدی (۱۳۶۶ش، ۴۰) از علمای قرن ششم تنها کسانی هستند که در مورد آبادانی وطن روایت نقل می‌کنند اما عدل را عامل آبادانی برمی‌شمارند.

حکمت» (همان، ۲۱۸)، «شقی دانستن انسانی که عظمت الهی را نبیند یا آن را کوچک شمارد» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۱۸)، «عوامل بدست آوردن دل دوست و زدودن کینه از دل دشمن» (همان، ۲۱۸)، «نشانه‌های کامل شدن مروت» (همان، ۲۲۳)، «احتساب گناه مضاعف برای استغفار همراه با ارتکاب گناه» (همان، ۲۲۳)، «فرارسیدن اجل معین، عاملی برای کفایت از بهره‌مند نشدن از حرز» (همان، ۲۲۴) و روایت «أَوَّلُ الْقُطَيْعَةِ السَّجَا وَلَا تَأْسُ أَحَدًا إِذَا كَانَ مَلُولًا أَقْبَحُ الْمُكَافَأَةِ الْمُجَاوَزَةِ بِالْإِسَاءَةِ كَثِيرًا» (همان، ۲۱۴) روایاتی است که در هیچ‌یک از منابع موجود نیست.

علاوه بر مواردی که همه روایت فاقد پیشینه در منابع متقدم است، برخی عبارات مندرج در بعضی از روایات نیز دچار همین وضعیت هستند. به طور نمونه برخی از عبارات روایتی که ایام سه‌گانه را بیان کرده است در این دسته قرار می‌گیرد (همان، ۲۲۰-۲۲۱). همچنین در روایت «وَقَالَ (ع) لِرَجُلٍ تَجَاوَزَ الْحَدَّ فِي التَّقَشُّفِ يَا هَذَا أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ - وَ أَمَا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ فَوَاللَّهِ لَا يَتَذَلُّكَ نِعْمَ اللَّهِ بِالْفِعَالِ أَحَبُّ إِلَيْهِ مِنْ ابْتِدَالِ الْكَيْفَاءِ بِالْمَقَالِ» (همان، ۲۲۲)، فقط ابتذال در نعم‌الله را در منابع روایی متقدم می‌توان یافت که نسبت به تحف العقول دارای زیاده در ابتدای روایت، اختلاف در الفاظ و قلب است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ۳: ۳۵۷-۳۵۸).^۱

یک روایت قصار امام حسن مجتبی (ع) در دسته دوم نوادر قرار می‌گیرد. مفهوم «نابخردی در رابطه بندگان با خدا»^۲ (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۳۴) در هیچ‌یک از منابع متقدم و منابع متأخر یا معاصر راه‌نیافته است. همچنین دو عبارت «إِنَّ مَنْ طَلَبَ الْعِبَادَةَ تَزَكَّى لَهَا» و «الْيَقِينُ مَعَاذٌ لِلْسَّلَامَةِ» از یک روایت (همان، ۲۳۶) در هیچ‌یک از منابع موجود نیست. بعضی از روایات قصار امام حسین (ع) در هیچ‌یک از منابع متقدم و متأخر یافت نمی‌شود. مفاهیم «برداشتن طاعت و تکلیف از دوش کسانی که طاقت و توانشان کم شده است» (همان، ۲۴۶)، «عطای هزار دینار به مردی از انصار که خواسته‌اش را بر

۱. عبارات «بَحَسَّ مُرُوتَهُ مَنْ صَفَّ يَمِينَهُ» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۰۱)، «عَجِبْتُ لِأَقْوَامٍ يَحْتُمُونَ الطَّعَامَ مَخَافَةَ الْأَذَى كَيْفَ لَا يَحْتُمُونَ الذُّنُوبَ مَخَافَةَ النَّارِ» (همان، ۲۰۴)، «مَنْ كَانَ مِنَ قُوتِ الدُّنْيَا لَا يَسْبُحُ لَمْ يَكْفِهِ مِنْهَا مَا يَجْمَعُ وَمَنْ سَعَى لِلدُّنْيَا فَاتَتْهُ وَمَنْ قَعَدَ عَنْهَا أَتَتْهُ إِنَّهَا الدُّنْيَا ظِلٌّ مَمْدُودٌ إِلَى أَجَلٍ مَعْدُودٍ» (همان، ۲۱۳)، «مَنْ غَلَبَ لِسَانَهُ أَمِنَهُ مَنْ لَمْ يُصْلِحْ خَلْقَهُ كَثُرَتْ بَوَائِقُهُ» و «الشُّكْرُ عِصْمَةٌ مِنَ الْفِتْنَةِ» (همان، ۲۱۴)، «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْطُرْ عَلَى أَوْلِيَائِهِ مَا فِيهِ نَجَاتُهُمْ إِذْ دَلَّهُمْ عَلَيْهِ وَ لَمْ يَقْنَطُهُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ لِعِصْيَانِهِمْ إِيَّاهُ إِنْ تَابُوا إِلَيْهِ» (همان، ۲۲۳)، «و حُكْمٌ وَ السُّكُوتُ سَلَامَةٌ وَ الْكَيْفَانُ طَرْفٌ مِنَ السَّعَادَةِ» (همان) نیز در شمار نوادر است.

۲. «وَقَالَ ع مَا أَعْرِفُ أَحَدًا إِلَّا وَهُوَ أَحْمَقُ فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ رَبِّهِ».

رقعه‌ای نگاشت» (حرانی، ۱۳۶۳ ش، ۲۴۷)، «نشانه‌های مقبولیت و نشانه‌های اسباب جهل»^۱ (همان، ۲۴۸) و «روش تهذیب مؤمن» (همان، ۲۴۸)، چهار روایتی است که در دسته دوم نوادر قرار می‌گیرد. دو روایت اخیر و روایت «چهار نوع برادری» به طور متوالی در تحف‌العقول آمده و در صفحات آخر این بخش قرار دارد. همچنین سبب صدور اهمیت «السَّلَامُ قَبْلَ الْكَلَامِ» در هیچ‌یک از منابع وجود ندارد (همان، ۲۴۶).^۲ دو روایت از روایاتی که حرانی به عنوان کلام علی بن الحسین (ع) در تحف‌العقول آورده است در هیچ‌یک از منابع نیامده است. روایت «تمام خیر در خویشتن داری است» (همان، ۲۷۸) و روایت «غفلت از خشم خداوند و آتش جهنم» (همان، ۲۸۲) در شمار گروه دوم نوادر قرار می‌گیرد.

روایات مبنی بر «طلب سرنگونی دشمن دیگران از خداوند در هنگام ملاقات وی»^۳ (همان، ۲۹۴) و «شرط معاشرت با دیگران»^۴ (همان، ۲۹۳) و «آثار برادری کردن خالصانه» (همان، ۲۹۵)، کلام منقول از امام باقر (ع) در تحف‌العقول است که در هیچ‌یک از منابع شیعه و اهل سنت نیامده و به منابع پس از آن نیز راه پیدا نکرده است.

روایات قصار «چه زشت است انتقام‌جویی از بینوایان» (همان، ۳۵۹)، «درخواست افراد از یکدیگر، فتنه است»^۵ (همان، ۳۶۵)، «براستی که خدا هر خیری را در رفق و مدارا نهاده است» (همان، ۳۶۶) و «رسیدن به مقام حمید و دخول در بهشت، پاداش نجات دیگران از حیرت» (همان، ۳۸۲) منقول از امام صادق (ع) است که در هیچ‌یک از منابع متقدم یا متأخر نیامده است؛ لذا در دسته دوم نوادر روایات قصار تحف‌العقول قرار می‌گیرد.

سه روایت از روایات منقول از حضرت موسی بن جعفر (ع) در تحف‌العقول در هیچ‌یک از منابع روایی متقدم و متأخر نیامده است. روایات دال بر «تحدیر به پرهیز از صرف مال در راه خدا»^۶ (همان، ۴۰۸) و «تعجب جاهل عاقل بیشتر تعجب عاقل از

۱. «وَقَالَ ع مِنْ دَلَائِلِ عِلْمَاتِ الْقُبُولِ الْجُلُوسُ إِلَى أَهْلِ الْعُقُولِ وَمِنْ عِلْمَاتِ أَسْبَابِ الْجَهْلِ الْمُمَارَاةُ لِغَيْرِ أَهْلِ الْكُفْرِ وَمِنْ دَلَائِلِ الْعَالِمِ اتِّقَاةُ لِحَدِيثِهِ وَعِلْمُهُ بِحَقَائِقِ قُنُونِ النَّظَرِ».

۲. «وَقَالَ لَهُ رَجُلٌ آتِيَدَاءَ كَيْفَ أَنْتَ عَافَاكَ اللَّهُ فَقَالَ لَهُ السَّلَامُ قَبْلَ الْكَلَامِ عَافَاكَ اللَّهُ ثُمَّ قَالَ ع لَا تَأْذَنُوا لِأَحَدٍ حَتَّى يُسَلِّمَ».

۳. «وَقَالَ ع كَمْ مِنْ رَجُلٍ قَدْ لَقِيَ رَجُلًا فَقَالَ لَهُ كَبَّ اللَّهُ عَدُوَّكَ وَمَا لَهُ مِنْ عَدُوٍّ إِلَّا اللَّهُ».

۴. «وَقَالَ ع إِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ لَا تُعَامِلَ أَحَدًا إِلَّا وَ لَكَ الْفَضْلُ عَلَيْهِ فَافْعَلْ».

۵. «قَالَ ع مَسْأَلَةُ ابْنِ آدَمَ لِابْنِ آدَمَ فِئْتَنَةٌ إِنْ أَعْطَاهُ حَمِيدٌ مَنْ لَمْ يُعْطِهِ وَإِنْ رَدَّهَ دَمٌّ مَنْ لَمْ يَمْنَعَهُ».

۶. «وَقَالَ ع إِيَّاكَ أَنْ تَمْنَعَ فِي طَاعَةِ اللَّهِ فَتَنْفِقُ مِثْلِيهِ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ».

جاهل» (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۴۱۴) و «درک سختی بی عدالتی»^۱ (حرانی، ۱۳۶۳ش، ۴۱۴) سه روایتی است که در دسته دوم نوادر جای می‌گیرد. همچنین جملات پایانی روایات منقول از ابواحمد خراسانی درباره «تفاوت کفر و شرک»^۲ نیز در هیچ‌یک از منابع روایی نیامده است و در منابع روایی بعد نیز انتقال پیدا نکرده است.

جمع	نوادر/گروه دوم (همه روایت) ۲	نوادر/گروه دوم (همه روایت)	نوادر/گروه اول (بخشی از روایت)	نوادر/گروه اول (همه روایت)	نام امام معصوم (ع)	روایات خدشه پذیر (بخشی از روایت)	روایات خدشه پذیر (همه روایت)	نام امام معصوم (ع)
۳۱	۸	۱۵	۱	۶	امام علی (ع)	۰	۲	امام علی (ع)
۲	۱	۱	۰	۰	امام حسن (ع)	۰	۲	امام حسن (ع)
۵	۱	۴	۰	۰	امام حسین (ع)	۰	۱	امام حسین (ع)
۲	۰	۲	۰	۰	امام سجاد (ع)	۰	۰	امام سجاد (ع)
۳	۰	۲	۱	۰	امام باقر (ع)	۱	۰	امام باقر (ع)
۲۵	۰	۴	۴	۱۷	امام صادق (ع)	۰	۲	امام صادق (ع)
۵	۱	۳	۰	۱	امام کاظم (ع)	۰	۰	امام کاظم (ع)
۵	۰	۰	۲	۳	امام رضا (ع)	۰	۱	امام رضا (ع)
۳	۰	۰	۱	۲	امام جواد (ع)	۰	۰	امام جواد (ع)
۶	۰	۰	۰	۶	امام هادی (ع)	۰	۲	امام هادی (ع)
۴	۰	۰	۰	۴	امام حسن عسکری (ع)	۰	۲	امام حسن عسکری (ع)
۹۰	۱۱	۳۱	۹	۳۹	جمع			

۱. «وَقَالَ (ع) يُعْرِفُ شِدَّةَ الْجَوْرِ مَنْ حَكِمَ بِهِ عَلَيْهِ».
 ۲. «وَالْكَفْرُ شَيْءٌ وَاحِدٌ وَالشُّرْكُ بَثْبَثٌ وَاحِدٌ وَ يُشْرِكُ مَعَهُ غَيْرَةٌ».

۳. نتیجه‌گیری

۱. پی‌چویی تاریخی روایات تحف‌العقول در منابع متقدم حاکی از آن است که صحت انتساب دوازده روایت از روایات قصار- حضرت علی (ع) تا امام حسن عسکری (ع)- خدشه‌بردار است. بخشی از این دوازده روایت در منابع دیگر منتسب به حکیمان، مشایخ و مصنفان یا راویان مجهول‌اند.

۲. در بخشی که کلام دیگران به یکی از ائمه نسبت داده شده است می‌توان به این سخنان اشاره کرد:

- مفهوم «مقایسه سخی و بخیل»، نقل تاریخی است که در تحف‌العقول به حضرت علی (ع) نسبت داده شده است.

- عبارت مربوط به «روش انتخاب دوست و برادر و شیوه برادری با وی»، منقول از امام حسن مجتبی (ع) در الإخوان به‌عنوان جمله‌ای حکیمانه نقل شده است. همچنین کلام مربوط به «درخواست موعظه یک مرد از امام» در واقع حکایتی درباره عبدالملک بن مروان است.

- نامه امام حسین (ع) به ابن عباس به علت اضطراب متنی و مخالفت با تاریخ قطعی نمی‌تواند از سوی امام (ع) صادر شده باشد. این روایت در آملی مفید به محمد بن حنفیه نسبت داده شده است.

- حرانی کلام کلثوم بن عمرو العتابی الشاعر را ذیل روایات امام صادق (ع) نقل کرده و سخن ربیع بن خثیم را به نقل امام رضا (ع) آورده است.

- اولین روایت منسوب به امام علی النقی (ع) در قرن ششم در باب مستطرفات السرائر ذیل مَسَائِلِ أَيُوبَ بْنِ نُوحٍ آمده است و روایت مبنی بر «دنیا، سرای آزمایش برای ثواب آخرت» از آنس نقل شده است.

- روایت دال بر «نعمتی که مورد حسادت قرار نمی‌گیرد» در منابع دیگر در قالب سؤال از بوذرجمهر و در قالب ضرب‌المثل آمده است. جمله «کینه‌توزان را کم‌آسایش‌ترین مردم معرفی می‌کند»، در جمهره‌الامثال ذیل باب «قولهم رضا الناس غایه لا تبلغ» آمده است.

- با در نظر گرفتن مبانی حرانی در نقل مطالب اخلاقی غیر از فرمایشات ائمه (ع) نظر ورام بن ابی‌فراس در انتساب عبارت «الْعِلْمُ قَائِدٌ وَالْعَمَلُ سَائِقٌ وَ النَّفْسُ حَرُونَ» به حکما صحیح به نظر می‌رسد.

۳. ۹۱ روایت از روایات قصار تحف‌العقول در بازه مورد بررسی پیش از نقل در این

کتاب در هیچ‌یک از منابع نقل نشده است. این روایات بیش از ۱۴ درصد روایات قصار را تشکیل می‌دهد. در ۷۱ روایت نیز کل روایت در هیچ‌یک از منابع متقدم نقل نشده و در بیست روایت دیگر، فقط بخشی از آن در هیچ‌یک از منابع نیامده است. ۳۲ روایت از مجموع این روایات در منابع بعد از تحف‌العقول نیز راه پیدا نکرده است.

منابع

- ابن ابی‌الدنیا، الإخوان، تحقیق: محمد عبدالرحمن طوالبه، بی‌جا، دار الإعتصام، بی‌تا.
- _____، العقل و فضله، تحقیق، محمد الصغیر لطفی، بی‌جا، مؤسسه کتب الثقافیه، ۱۴۱۳ق.
- ابن‌ادریس، محمد بن احمد، السرائر الحواوی لتحریر الفتاوی (و المستطرفات)، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ابن عبدالوهاب، حسین، عیون‌المعجزات، قم، مکتبه الداوری، بی‌تا.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب فی معرفه الأصحاب، تحقیق: علی محمد بجاوی، بیروت، دارالجبل، ۱۴۱۲ق.
- ابن‌مرزبان، محمدبن‌خلف، تحقیق: محمدخیرمضان‌یوسف، بیروت، دار ابن‌حزم، ۱۴۲۰ق.
- اخلاقی، رجب، بررسی و نقد مبانی و مصادیق قاعده «الاجاره اخذ معایش العباد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی‌العالمیه، مشهد، مجتمع آموزش عالی مشهد مقدس، ۱۳۹۶ش.
- امین، محسن، اعیان‌الشیعه، بیروت، دار‌التعارف، ۱۴۰۳ق.
- انصاری قمی، حسن، جستارهای تاریخی درباره‌ی تشیع، تهران، حکمت، ۱۳۹۶ش.
- ایزدی‌فر، علی‌اکبر؛ محسنی‌دهکلانی، محمد؛ حسین‌نژاد، سید مجتبی، «بررسی اعتبار تحف‌العقول»، علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۵ش، ۹۶، صص ۲۹-۵۱.
- بحرانی‌اصفهان‌ی، عبدالله بن نورالله، عوالم‌العلوم و المعارف والأحوال، محقق: محمدباقر موحد ابطحی اصفهان‌ی، قم، مؤسسه امام مهدی (ع)، ۱۳۸۲ش.
- برقی، احمد بن محمد، المحاسن، قم، دارالکتب‌الإسلامیه، ۱۳۷۱ق.
- بصیرت، علی، «اندیشه‌نامه کلامی ابن‌شعبه حرانی»، پایان‌نامه دانشگاه قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف حدیث، ۱۳۹۷ش.
- بلادری، احمدبن‌یحیی، انساب‌الاشراف، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ق.
- بیهقی، أحمد بن حسین، شعب‌الإیمان، تحقیق: ابی‌هاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول، بیروت، دار‌الکتب‌علمیه، ۱۴۱۰ق.
- پسندیده، حسین، «بررسی مقایسه‌ای عهدنامه مالک اشتر در سه کتاب نهج‌البلاغه، تحف‌العقول و نهایه‌العرب»، فصلنامه علوم حدیث، ۱۳۹۱ش، ۱۷، صص ۲۰۷-۲۲۸.
- حرعاملی، محمد بن حسن، اهل‌الآمل، بی‌جا، بی‌تا.
- _____، الفصول‌المهمه فی أصول‌الأئمة، قم، مؤسسه معارف اسلامی امام رضا (ع)، ۱۴۱۸ق.
- _____، وسائل‌الشیعه الی‌التحصیل مسائل‌الشریعه، قم، مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- حرانی، حسن بن علی، تحف‌العقول، محقق: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳ش.
- حزبانی، خلود، نقد و بررسی احادیث امام صادق (ع) (از وصیت عبدالله بن جندب تا صفت

- خروج از ایمان)، دانشگاه چمران، اهواز، ۱۳۹۶ش.
- حکیمی، محمدرضا؛ محمد حکیمی؛ علی حکیمی، الحیاه، ترجمه: احمد آرام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.
- خمینی، روح الله، مکاسب المحرمه، قم، مؤسسه‌ی اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق.
- _____، کتاب الطهاره، قم، مؤسسه حکمت، ۱۳۷۶ش.
- دینوری، أحمد بن مروان، المجالسه و جواهر العلم، بیروت، دارالنشر، ۱۴۲۳ق.
- رحیمی، زهرا، بررسی سندی و دلالتی روایات امام علی (ع) در کتاب تحف العقول در خصوص صبر، تقوا و حسن خلق، دانشکده اصول الدین، شعبه دزفول، ۱۳۹۶ش.
- سیدرضی، محمدبن حسین، المجازات النبویه، محقق: مهدی هوشمند، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۲ق.
- سبحانی، جعفر، موسوعه طبقات الفقهاء، قم، مؤسسه‌ی امام صادق (ع)، بی تا.
- سیاسی، طیبه، ترجمه و تحقیق حدیث جوامع الأشرایع از امام رضا (ع) و بررسی احکام فقهی مستفاد از آن، پایان نامه دانشگاه قم، ۱۳۸۸ش.
- شایسته‌نژاد، علی اکبر، «جایگاه «تحف العقول» در منابع روایی شیعه»، علوم حدیث، ۱۳۹۰ش، ۲۰ و ۲۱، صص ۲۴۵-۲۶۱.
- شریعتمدار استرآبادی، لبّ اللباب فی علم الرجال، تحقیق: محمدحسین مولوی، بی جا، بی نا، ۱۳۷۸ش.
- شهیدثانی، زین الدین بن علی، منیه المرید، محقق: رضا مختاری، قم، مکتب اعلام اسلامی، ۱۴۰۹ق.
- شوشتری، نورالله، مجالس المومنین، بی جا، بی نا، بی تا.
- صالحی انصاری، احمد، بررسی و نقد احادیث پیامبر (ص) در کتاب تحف العقول (سند و رجال و منبع شناسی، ترجمه و شرح احادیث)، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه چمران، اهواز، ۱۳۹۱ش.
- صدر، سید حسن، نهاییه الدراییه فی شرح الرساله الموسومه بالوجیزه، محقق: ماجد غرباوی، بی جا، نشر مشعر، ۱۳۵۴ق.
- صدر، محمد، ماوراء الفقه، بیروت، دار الأضواء للطباعة و النشر، ۱۴۲۰ق.
- صدوق، محمد بن علی، التوحید، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۹۸ق.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم والملوک، بیروت، منشورات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بی تا.
- طوسی، محمد بن حسن، أمالی، قم، دار الثقافه، ۱۴۱۴ق.
- عسکری، ابوهلال، جمهره الامثال، تحقیق: محمد أبو الفضل ابراهیم و عبدالمجید قطامش، بیروت، دارالجلیل، ۱۳۸۴ش.
- کراچکی، محمد بن علی، معدن الجواهر و ریاضه الخواطر، محقق: احمد حسینی، تهران، مکتبه المرتضویه، ۱۳۵۳ش.
- کاشف الغطاء، حسن بن جعفر، انوار الفقاهة- کتاب المکاسب، نجف: مؤسسه کاشف، ۱۴۲۲ق.
- کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، ۱۴۱۰ق.
- ماقیانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، قم، مؤسسه‌ی آل البيت، ۱۴۲۳ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار (ع)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۸ق.
- ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر و نزاه النواظر، قم، مکتب فقیه، ۱۴۱۰ق.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، بی جا، بی نا، بی تا.